

Куліш Пантелеймон Олександрович

Біографія

(1819 — 1897)

Світ живе не так, як собі мудрує на самоті душа поета.

П. Куліш

Не чим іншим як історичним парадоксом слід називати те, що нині ми розпочинаємо знову, як робилася спроба наприкінці 20 — початку 30 років, розвивати деякі ідеї Куліша-культуролога, Куліша-історика. Багаторічне замовчування імен українських митців, вчених, громадських діячів, політиків, "виламування" з культурного фундаменту великих пластів далекого минулого, вульгарне, на догоду ідеологічно спекулятивним тезам, трактування культурного й суспільного розвитку спонукають нас до вивчення нашої духовної спадщини, щоб виважити, а може, й переоцінити усталені інтерпретації їх творчості, а також культурницької й політичної діяльності з позицій сьогодення. Звернімося до праць М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, а насамперед до П. Куліша. Звісно, не все в нього заслуговує на беззастережне схвалення. Багато його історичних концепцій зазнало деформацій під тиском тих соціально-політичних і культурних умов та обставин, в яких жив і творив Куліш. Але для того, щоб сказати чесне, вивірене архівними документами та ґрунтовними дослідженнями, слово про характер і першопричини цих деформацій історичного минулого, витворених Кулішем-істориком, треба опублікувати його доробок, який є на сьогодні унікальною бібліографічною цінністю.

Прикро, що лише тепер ми розпочинаємо осягати велич Куліша без ідеологічних застережень, повільно і несміливо добираючись до його творінь. Та чи сповнимо ми бажання Ганни Барвінок, яка зберегла величезний архів свого чоловіка і в похилому віці турбувалася про видання повного зібрання його творів? Звернулася вона до історика і археолога Івана Михайловича Каманіна — директора Центрального архіву давніх актів у Києві, не лише тому, що той був добрим знайомим Пантелеймона Олександровича, а передусім тому, що мав великий досвід у публікації історичних документів, й, крім того, свого часу Іван Михайлович взяв під опіку величезний архів Куліша — ще вповні не опрацьовану рукописну скарбницю, в якій є багатюще листування письменника, рукописи творів, записки тощо. Переданий до утвореної Української Академії наук, цей архів "запрацював" на каманінське п'ятитомне Зібрання художніх творів Пантелеймона Куліша, як оригінальних, так і перекладних, яке розійшлося швидко. Каманіна не стало в 1920 році. Тоді дослідження творчості продовжили молоді літературознавці М. М. Могилянський, О. К. Дорошкевич, П. І. Рулін, М. К. Зеров, В. П. Петров, Є. П. Кирилюк. Та їх ініціатива не була підтримана.

У наш час розпочинається "третя хвиля" видання і вивчення творчої спадщини одного з найпродуктивніших будителів національної самосвідомості українців, неодиозного, хоча й суперечливого мислителя, поборника національної самобутності

українського народу, його мови і культури, палкого прихильника справедливих міжнаціональних взаємин, високої культури людського співжиття, гармонійної взаємодії цивілізації і природного середовища, технічного прогресу, моральних і загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Пантелеймон Куліш вірив, що його зрозуміють нащадки, пізнає благородство його трудів і замірів Україна. У вірші "На чужій чужині" він писав:

Не забудеш мене, поки віку твого,
моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях,
як срібло чисте дзвонить.
На що глянеш, усюди згадаєш твого
бідолашного сина;
Туподумство людське, моя нене,
від тебе його не заслонить.

Готуючи до друку збірку сонетів "Друга камена", точніше, її рукописний варіант (цілком можливо, для дарунку), 10 травня 1925 року Микола Зеров елегантним почерком, вимальовуючи кожен літер, переписав сонет "Куліш":

Давно в труні Тарас і Костомара,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов;
Сивіє розум і холоне кров;
Літа минулі, мов бліда примара.
Та він працює, Феніксом з пожеги
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов
І в очах відблиск молодого жару.
Він боре тупість і муругу лінь,
В Європі хоче ставити курінь,
Над творами культурників п'яніє.
І днів старечих тягота — легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

В наші дні далеко не кожному зрозуміле таке заковане в образи життя видатного українського письменника, історика, критика, публіциста, етнографа, мовознавця, культурного діяча Пантелеймона Олександровича Куліша, але в ті, далекі вже від нас, 20-і роки ХХ ст., його ім'я було популярним. У збірнику "Революційні поезії", виданому в Харкові у 1920 році з метою прилучення широкого українського читача до національної поетичної скарбниці, поряд із поезіями Івана Котляревського і Тараса Шевченка, Євгена Гребінки і Михайла Старицького, Павла Грабовського та Івана Франка, Лесі Українки і Олександра Олеся, Грицька Чупринки і Спиридона Черкасенка, Павла Тичини і Василя Чумака вміщена дума П. Куліша "Кумейки". Тогочасним революційним настроєм були співзвучні заключні її рядки:

Нехай знають на всім світі,
Як ми погинули
І, гинучи, свою правду
Кров'ю записали.
Записали — прочитають
Неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством
Згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поки серце українське
З панським не зживеться.

Правда, у своєму прагненні посилити соціальне спрямування думи упорядник збірки замінив в передостанньому рядку слово "українське" на — "мужицьке". Тоді самодіяльність була не рідкістю.

Звичайно, сучасний читач може дещо критично сприйняти процитований вище сонет, зокрема, подивуватися, скажімо, з того, що такий високоосвічений вчений і блискучий стиліст, тонкий цінитель поетичної форми, як М. Зеров, дозволив собі задля рими до слова "примара" деформувати прізвище відомого історика Миколи Костомарова. Не поспішаймо, одначе, з висновком. Зеров був великим знавцем життя і творчості П. Куліша і не раз зустрічав у його епістолярній спадщині дружнє "Костомара". Так, у листі до Т. Г. Шевченка від 1 лютого 1858 року читаємо: "Що за добро було б, якби нас Господь до купи звів да якби ми пожили по-сусідськи хоть один рік, да й Костомару до себе приманили. Порозумнішали б усі троє! Що ж, коли йдемо різно трьома шляхами!"

На час написання цього листа минуло вже 14 років від осіннього дня 1844 року, коли Пантелеймон Куліш познайомився з молодим істориком Миколою Костомаровим. Правда, в 1874 році вони поконфліктували, а через шість років розійшлися назавжди, але як багато їх єднало! Адже, по суті, трійця — Шевченко, Костомаров і Куліш — була духовним осердям заснованого в Києві Кирило-Мефодіївського товариства, участь у якому так драматично позначилася на їхніх долях.

До часу, коли з'явився сонет, складний, суперечливий життєвий і творчий шлях автора першого в українській літературі історичного роману "Чорна рада" досліджувався активно, в дискусіях. Молодий тоді Є. Кирилюк готував "Бібліографію праць П. О. Куліша та писань про нього", яка з'явилася друком в 1929 році, у Львові вийшла книга В. Щурата "Філософічна основа творчості Куліша" (1922), М. Грушевський друкує в журналі "Україна" (1927, ч. 1 — 2) ґрунтовну розвідку "Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості", інший український історик Д. Дорошенко видає в 1918 році книгу "Пантелеймон Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність", а молодий літературознавець, згодом — відомий історик, археолог і прозаїк В. Петров друкує підряд — у 1929 і 1930 роках — дві праці:

"Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість" і "Романи Куліша". До речі, особисте, точніше, бурхливе інтимне життя Куліша тоді цікавило багатьох вчених. Так, О. Дорошкевич звернув увагу на його взаємини з юною Л. Милорадовичівною й видав у 1927 році книжку "Куліш і Милорадовичівна".

Великим імпульсом для такого широкого і активного інтересу до життя і творчості П. Куліша був і його 100-літній ювілей, який припав на тривожний 1919 рік. М. Зеров на той час редагував "Літопис українського письменства" — журнал "Книгар", де в липнево-серпневому номері з'явився ряд статей, присвячених його культурно-громадській діяльності, творчості як літературного критика, аналізу поетичної спадщини, віршованих перекладів Біблії, етнографічній діяльності. Досліджувалися праці П. Куліша, пов'язані з вивченням і виданням творів М. Гоголя, підбивалися підсумки роботи щодо видання творів самого Куліша. М. Зеров згодом написав ґрунтовну передмову "Поетична діяльність Куліша" до збірки поета, що мала видати "Книгоспілка". Важко навіть перелічити ті видання оригінальних його творів й наукових праць про життя і діяльність митця, які здійснювалися в перші пореволюційні десятиліття. На особливу увагу заслуговує така підготовлена і видана Українською Академією наук 1927 року праця, як "Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства", а також видання творів П. Куліша 1931 року.

Були серйозні наміри опублікувати всю спадщину видатного письменника та історика. Про це свідчить шеститомне (найповніше й до сьогодні) видання його творів у Львові (1908 — 1910 рр.), незавершене — лише в п'яти томах — у Києві (1908 — 1910 рр.), хоча планувався двадцятитомник. Згадаймо тут добрим словом невтомого Б. Лепкого, який видав п'ятитомне зібрання творів П. Куліша у Берліні (1922 — 1923 рр.) у серії "Українське слово". Наприкінці 20-х років на Радянській Україні також була розпочата співробітниками Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР підготовка багатотомного — у 25 томах — видання, але з'явилося лише три — 1,3 і 6-й томи (1930 — 1931).

У передмові до цього видання О. Дорошкевич писав, що "до повного академічного видання багатющої Кулішевої спадщини (що забере не менш, як 50 великих томів) ми можемо прийти лише за яке десятиліття". Але впродовж десятиліть після того запанувало майже повне (1939 року вийшла "Чорна рада. Хроніка 1663 року" з передмовою В. Гуфельза) мовчання аж до 1969 року. Ні, не тільки мовчання, а й розвінчування Куліша — "буржуазного націоналіста", "ворога Шевченка" (в цих стараннях наші шевченкознавці були попереду). Лише у 1969 році вийшов скромний однотомник П. Куліша у видавництві "Дніпро", а в 1970-му — збірка "Поезії" у серії "Бібліотека поета".

Звісно, дослідники знають про численні студії, присвячені спадщині П. Куліша, які з'явилися ще в кінці XIX — на початку XX ст., Бориса Грінченка, Осипа Маковея, ґрунтовні статті Івана Франка і Сергія Єфремова, листовне звернення Михайла Коцюбинського до Івана Франка, Панаса Мирного та інших письменників із

пропозицією взяти участь в альманасі "Дубове листя", присвяченому Кулішеві. У цьому зверненні, датованому 1901 роком, зокрема, читаємо: "Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, — і дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет "Досвіток", перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор "Записок о Южной Руси", "Чорної ради" і сили інших цінних праць має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю".

На жаль, до сьогодні в українському радянському літературознавстві не створено узагальнюючої праці, яка б об'єктивно, з урахуванням усіх аспектів тогочасної дійсності, розкрила багатогранну і суперечливу діяльність П. Куліша. Бібліографічною рідкістю є його художні твори, а історичні та етнографічні — не з'являлися понад півстоліття. Тому й не дивно, що сучасний читач, натрапивши в сонеті М. Зерова на вираз "Грабовський чемний", подумає, що йдеться про П. Грабовського, який, до речі, високо шанував творчість П. Куліша і навіть на заслання повів із собою його книги, хоча й різко критикував політичні концепції Куліша-історика. Насправді ж тут мається на увазі інший Грабовський — щирий друг і Кулішів порадник, польський письменник М. Грабовський, який мріяв, окрилений працею Тараса Шевченка над альбомом "Живописна Україна", і сам підготувати подібне видання.

Згадується в сонеті "Куліш" і П. Плетньов — ректор Петербурзького університету, давній його покровитель, вчений, письменник.

Домінуючим мотивом сонету є подвижницька праця П. Куліша, що підносила дух і знесилювала його, викликала захоплення ним земляків, а час від часу і розчарування, навіть праведне обурення друзів, колег, читачів.

Пантелеймон Куліш був свідомий значення свого подвижництва, вірив, що слово має велику живлющу силу, здатну зростити могутнє дерево української національної культури.

Слово нам верне і силу давнезну і волю.

І не один в нас лавровий
вінець обів'є круг чола

Доля простелила для Пантелеймона Олександровича Куліша довгий життєвий шлях. Народився "гарячий Панько" Куліш — так він згодом буде іноді підписуватися — 7 серпня (26 липня) 1819 року в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер — Шосткинський район Сумської області). Був дитиною від другого шлюбу заможного хлібороба Олександра Андрійовича і дочки козацького сотника Івана Гладкого — Катерини. На хуторі під Воронежем хлопчик змалечку наслухався різних казок, переказів, легенд, особливо народних пісень, які наспівувала йому мати. Була в нього і "духовна мати" — сусідка по хуторах Уляна Терентіївна Мужиловська, що навернула його до книжної мудрості і наполягла на навчанні в

Новгород-Сіверській гімназії. Про свої перші свідомі роки життя і навчання Панько Куліш розкаже в повістях "История Ульяны Терентьевны" (1852), "Феклуша" (1856) і "Яков Яковлевич" (1852). Та першим його літературним твором була оповідка "Циган", яку він витворив із почутої від матері народної казки. З кінця 30-х років Куліш — слухач лекцій у Київському університеті. Та мрія навчатися тут, яку плекав із 1834 року, коли ще зробив першу невдачу спробу вступити до цього навчального закладу, обірвалася в 1841 році. Куліш не мав документального свідчення про дворянське походження, хоча його батько і був із козацько-старшинського роду, а отже — й права навчатися в університеті. Кілька років слухання лекцій на словесному, а згодом на правничому факультеті виявилися визначальними для його подальшої долі. Куліш написав у той час "малоросійські оповідання" російською мовою — "О том, от чего в местечке Воронеж высох Пешевцов став" і "О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе", а також повість із народних переказів "Огненный змей". Письменник завдяки протекції інспектора шкіл М. Юзефовича дістав посаду викладача в Луцькому дворянському училищі. В цей час він пише російською мовою історичний роман "Михайло Чарнышенко...", віршовану історичну хроніку "Україна" і оповідання-ідилію "Орися". Згодом Куліш працює в Києві, у Рівному, а коли журнал "Современник" починає друкувати в 1845 році перші розділи його славетного роману "Чорна рада", ректор Петербурзького університету П. Плетньов (він і редактор "Современника") запрошує його до столиці на посаду старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для іноземних слухачів університету.

Через два роки Петербурзька Академія наук за рекомендацією П. Плетньова посилає П. Куліша у відрядження в Західну Європу для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва, куди він вирушає із своєю вісімнадцятилітньою дружиною Олександрою Михайлівною Білозерською, з якою побрався 22 січня 1847 року. Боярином на весіллі був співучий, дотепний, веселий друг Пантелеймона — Тарас Шевченко.

Недовго тривала щаслива подорож. У Варшаві Куліша як члена Кирило-Мефодіївського товариства заарештовують і повертають до Петербурга, де добрих три місяці допитують у III відділі, але довести його приналежність до таємної антикріпосницької організації не можуть. Однак висновок царської жандармерії чіткий: "Учителя 5-ої С.-Петербурзької гімназії 9-го класу Куліша, який хоча й не належав до цього товариства, але був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і самовиношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії, — заточити в Олексіївський равелін на чотири місяці і потім відправити на службу у Вологду..."

Після "щирого каяття" Куліша, клопотань сановитих друзів дружини та її особистих благань покарання було замінене: його ув'язнили на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю, а звідти відправили на заслання в Тулу. На перших порах молодому подружжю було нелегко. Бідували, але проведені в Тулі три роки і три

місяці не пройшли марно. Куліш пише тут "Историю Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца", історичний роман "Северяки", який згодом з'явиться друком під назвою "Алексей Однорог", автобіографічний роман у віршах "Евгений Онегин нашего времени", роман "Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми", вивчає європейські мови, осягає "механіку" романного мислення В. Скотта, Ч. Діккенса, захоплюється поезією Дж. Байрона і Р. Шатобріана, ідеями Ж.-Ж. Руссо.

Після довгих клопотань перед III відділом Куліш здобув посаду у канцелярії губернатора, а згодом почав редагувати неофіційну частину "Тульских губернских ведомостей".

Наближалось 25-ліття царювання Миколи I. Цілком можливо, що з ласки кривавого монарха, а особливо завдяки клопотанням вірної подруги Олександри Михайлівни, П. Плетньова та протекції земляка сенатора О. В. Кочубея, П. Куліш повертається до Петербурга, де продовжує творити, хоча друкуватися деякий час він не мав права. Та це його не зупиняє. Під криптонімом "Николай М." він публікує в Некрасовському "Современнике" російські повісті і двотомні "Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя".

Знайомство на Полтавщині (де Куліш хотів придбати власний хутір) із матір'ю автора "Тараса Бульби" і "Мертвих душ" спонукало його до підготовки шеститомного зібрання творів і листів Миколи Гоголя. Та найбільшим своїм творчим успіхом Пантелеймон Куліш вважав двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів "Записки о Южной Руси". З'явилися вони в Петербурзі в 1856 — 1857 роках у двох томах і викликали подив та захоплення. "Записки о Южной Руси" друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни", — так писав він в одному із листів до С. Аксакова.

Збірка була написана "кулішівкою" — придуманим Кулішем першим українським фонетичним правописом, який згодом прислужився і для друку "Кобзаря" 1860 року, і для журналу "Основа". Творчо багатим і успішним був для П. Куліша 1857 рік. Виходить "Чорна рада", український буквар і читанка — "Граматка", "Народні оповідання" Марка Вовчка, які він відредагував і опублікував, відкривається власна друкарня. Нові плани, нові оповідання на культурну розбудову гнобленого українського народу. Та надії на цензурні послаблення не виправдовуються, хоча Куліш ще остаточно не розчарувався у імператорі Олександрі II. А поки що він вибирається з дружиною до Москви, гостює у свого друга С. Т. Аксакова, відвозить дружину на хутір Мотронівку (Чернігівщина), щоб згодом звідси в березні 1858 року разом вирушити в мандри по Європі. Там він, уважно фіксуючи у листах найменші деталі життя європейських народів, приглядається до тодішніх здобутків цивілізації, але не захоплюється ними. Навпаки, переймається глибшою вірою в майбутнє природно-патріархального побуту. Хутір як форма практичного втілення руссоїстської ідеї гармонійного життя серед природи і як духовний оазис національної самобутності —

цей ідеал упевнено захоплював Пантелеймона Куліша. Але до реалізації цього ідеалу приступати було ще рано. Жила віра в заснування у Петербурзі українського журналу. Однак дозволу на це не одержує. Тоді хай буде альманах "Хата", вирішив письменник. А тим часом брат дружини В. Білозерський клопочеться про видання першого українського часопису "Основа". П. Куліш разом із дружиною, яка починає друкувати оповідання під псевдонімом Г. Барвінок, зразу ж захоплюється підготовкою матеріалів для цього літературного й громадсько-політичного журналу. Насамперед дбає про історичне виховання українського громадянства. Тому приступає до написання "Історичних оповідань" — своєрідних науково-популярних нарисів із історії України — "Хмельницщина" і "Виговщина". З'являються вони в 1861 році в "Основі". Сторінки цього журналу заповнюють і його перші ліричні поезії та поеми, що були написані вже після другої подорожі по Західній Європі, яку він здійснив разом із М. Костомаровим.

Водночас Куліш укладає свою першу поетичну збірку "Досвітки. Думи і поеми", що виходить у Петербурзі в 1862 році — якраз перед появою в 1863 році ганебного валуєвського циркуляра, яким царське самодержавство обмежило друкування українською мовою. Та слава про Куліша вже долетіла до Галичини, де львівські журнали "Вечерниці" і "Мета" публікують його прозу, поезію, статті... "Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років", — писав Іван Франко, особливо відзначаючи його співробітництво в народовському журналі "Правда".

Чотири роки перебування у Варшаві, матеріальні статки (тут був на посаді директора духовних справ і членом комісії для перекладу польських законів) дали змогу письменникові набути неабиякого досвіду й знань (праця в державній установі, вивчення архівів, де він робить численні записи для майбутніх історичних досліджень, дружба із польською інтелігенцією і галицькими українцями, зокрема у Львові, де часто буває).

Людина емоційна і діяльна, схильна до беззастережного обстоювання виношеної ідеї, П. Куліш терпляче і цілеспрямовано добирає матеріали для обґрунтування концепції про негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток української державності і культури. Працюючи у Варшаві в 1864 — 1868 роках, з 1871 року у Відні, а з 1873 — у Петербурзі на посаді редактора "Журнала Министерства путей сообщения", він готує тритомне дослідження "История воссоединения Руси", в якому прагне документально підтвердити ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу місію польської шляхти, ополяченого українського панства і російського царизму на Україні.

Роки збігали, відходили в небуття друзі, однодумців, по суті, не залишилося, надто після появи "Истории воссоединения Руси", яка була зустрінута українською громадськістю із розчаруванням і обуренням. Та й сам П. Куліш розчарувався і в державній службі, і в своїх "москвофільських" орієнтаціях. З'являється 1876 року емський указ, згідно з яким заборонялося друкувати українською мовою будь-які тексти, крім художніх творів і історичних документів, ставити театральні спектаклі; не

дозволялися прилюдні читання українською мовою, а також викладання нею будь-яких дисциплін... Львівський журнал "Правда" в 1876 році у статті "Указ проти руського язика" аналізує наслідки цього згубного для української культури шовіністичного указу, а через два роки М. Драгоманов подає до Міжнародного літературного конгресу в Парижі науковий реферат, у якому інформує європейську громадськість про самодержавну акцію щодо цілковитого усунення української мови з громадського життя.

П. Куліш оселяється на хуторі Мотронівка. Тут господарює, творить, зокрема, укладає із своїх російськомовних статей і україномовних художніх творів збірку "Хуторская философия и удаленная от света поэзия", яку після появи друком 1879 року цензура забороняє і вилучає з продажу. І було за що. Бо після емського указу обстоювати право українського народу на свій самобутній культурний розвиток, як це робив Куліш, було кривою. Та це не зупиняє вченого, письменника. Його погляд то знову сягає далекої Галичини, куди він посилає свою "Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року" в надії залучити до спільної культурницької діяльності українських і польських інтелігентів, то приглядається до мусульманського світу, передусім до етичних засад Ісламу (поема "Магомет і Хадиза", 1883, драма у віршах "Байда, князь Вишневецький", 1884).

Куліш багато перекладає, особливо Шекспіра, Гете, Байрона, готує до видання в Женеві третю збірку поезій "Дзвін", завершує історіографічну працю в трьох томах "Отпадение Малороссии от Польши", листується з багатьма кореспондентами, переймається розбратом слов'янських націй, особливо шовіністичними заходами польської шляхти в Східній Галичині щодо українського населення, дбає про видання прогресивних журналів і газет...

Тим часом світ швидко змінювався, душа поетова не встигала за ним, хоча й мудрувала на самоті, долаючи духовні вершини. Із відблиском в очах молодого жару, у змаганні знесиленого тіла з творчим духом і пішов Пантелеймон Куліш 14(2) лютого 1897 року з життя на своєму хуторі.

У листі до Олександра Кониського від 22 грудня 1862 року Панько Куліш наголошував: "Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці!", — і закликав "стояти на тій стороні, де правда", бо якщо не так, то "на якого ж ката нам вся наша праця?" Та, на жаль, з історичною правдою у Куліша нерідко були незгоди. Не раз його концепції, на яких відбивалися і певні настрої, і швидкозмінні політичні орієнтації, і спалахуючі прожекти, і наївні сподівання на реформи та ласку царських сановників, піддавалися різкій критиці. І то з такою нищівною завзятістю, що їх автор поривався у хвилини відчаю та розчарувань зламати своє "українське перо".

В глибокий песимізм впадав він у короткі миті духовної розгубленості і зневіри. Нерідко випадкова невдача, якась скрута чи з виданням його творів, чи суто господарська проблема набували в емоційного письменника такого узагальнення, яке згодом вивершували сучасники і нащадки до рівня позиції, а то й цілої концепції.

Скажімо, в 1891 році П. Куліш підготував до друку свій "Дзвін" — "староруські думи і співи", а також драму "Цар Наливай", послав до Петербурга на цензурний дозвіл. Ті переслали усе київському цензоріві...

Настало друге півріччя 1892 року, а дозволу на друк так і нема. Хоча обурений Куліш обзиває петербурзьких чиновників деспотами, але шалений гнів викликають свої, "рідні" чиновники, земляки. У листі до М. Карачевської-Вовківни у липні того року він пише: "Подивіться ж тепер на недолюдків — націоналістів українських. Зараз посилаю родичу з його дозволу нотаріальну довіренність одержати мої рукописи та й друкувати, і от Вам четвертий місяць мертва мовчанка!

Ні вблагати, ні купити, хіба тільки по пиці бити..."

До речі, у цьому ж листі розвінчований кілька десятиліть за свої начебто буржуазно-націоналістичні погляди П. Куліш пише про те, що "елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибіль, і не погибли ми з нашою старорушиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу власть", "та й не в козаччині наш ідеал національний".

Нагадаймо, що на ранньому етапі своєї творчості П. Куліш був щирим поборником романтичного козакофільства, твердо переконаним, що возз'єднання України з Росією було актом історично правильним. Водночас він різко засуджував селянські бунти і народні повстання, вбачаючи в них лише одну руїну, захоплювався духовним аристократизмом козацької старшини — і навіть наприкінці життя обстоював "туркофільську" орієнтацію. То він прославляв культуртрегерську щодо України місію польської шляхти, то після поразки в 1863 році польського повстання прийняв з ентузіазмом запропоновану йому на його ж прохання царською владою посаду сановитого чиновника у Варшаві, згідно з якою він мав провадити там відповідну колонізаторську і русифікаторську політику, то захоплено вітав скасування в 1861 році кріпацтва в Росії і молив дозволу на переклад царського маніфесту українською мовою, то різко протестував проти заборони українського слова емським указом 1876 року, то публікував в 1874 — 1877 роках тритомну "Историю воссоединения Руси", в якій обгрунтував історичну значущість Переяславської Ради і водночас осуджував козацькі й селянські повстання, образливо оцінив творчу спадщину Шевченка та його святе ім'я, то написав заяву, в якій зрікався російського підданства, хоча пізніше її відкликав... У "Зазивному листі до української інтелігенції" Куліш висловив побажання забути класове розмежування в ім'я збереження рідного слова — цієї "скарбівні нашого духа": "До гурту, паненята з мужичатами!", та в поезіях "Пророк", "До рідного народу", в поемі "Магомет і Хадиза" та інших зневажливо писав про визвольні народні рухи, звинуватив народ у затятій, сліпій злобі, невігластві. Особливо виразно це проступило у збірках "Хуторна поезія" і "Дзвін", де поет прославив культуртрегерство Петра І, Катерини ІІ, які начебто заповіли темному українському народові з його "древнім звірством", "затурканій Україні" "свій ум державний". Але у вірші "На незабудь року 1847" Куліш називає сучасного йому монарха Миколу І "сліпим демоном тісноти".

Свободи ворог, ворог життя,
Ти був великий душогубець,
Катюга розуму в отчизні,
На сході сонця мраколюбець.

Чому ж Куліш так шанобливо оцінював державну політику Петра І? Можливо, сподівався із царських реформ урядування на Україні вилучити раціональне зерно, з якого проросла б майбутня державність України. Отже, минуле рідного краю було для Куліша Великою Руїною тому, що боротьба за національну незалежність і державну суверенність не увінчалася успіхом, а от возз'єднання з Росією давало гарантії, за його словами, на поступове, шляхом реформ, вдосконалення державності. Більше того, Куліш глибоко усвідомлював, що без розбудовування національної культури неможливо виробити й елементарні форми державності. Звідси його послідовна подвижницька культурно-просвітня діяльність, постійні компроміси з самодержавством, а також пошуки легальних форм у справі розвитку українського слова, спроби об'єднати навколо ідеї культурної цивілізації українського народу багатих і бідних, українську аристократію і темну чернь. Хоч він намагався цуратися політики, все ж таки повсякчасно в неї встрявав. Навіть уже тим, що піднімав до рівня ідеалу державність Росії, а натомість політичні орієнтації гетьманів періоду Великої Руїни вважав нікчемними, безперспективними; що високо оцінював культурно-політичну місію Польщі на Україні, переконував в історичній правоті возз'єднання українського народу з народом російським для створення федеративної держави. Не забуваймо, що Куліш нерідко дивився на ці проблеми з позицій глибинного аналізу реальної ситуації. Де брати душевні сили, натхнення і терпіння для вкрай необхідної культурно-просвітницької роботи? Як об'єднати розколоте, збайдужіле, розчароване українське громадянство навколо ідеї українського національно-культурного відродження? П. Куліш тяжко пережив кирило-мефодіївську катастрофу і намагався каяттям, більше того — певною відмовою від політичних ідеалів товариства вимолити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність. Перебуваючи в Тулі під адміністративним наглядом, він багато працює — студіює історію і пише оповідання на історичні теми, готує етнографічні та історичні праці, намагається догодити передусім російській державницькій історіографії і водночас не образити і земляків... Та його компроміси не вельми високо оцінювалися — цензура безцеремонно втручалася в його тексти, виносити своє прізвище на титули книг і стверджувати ним авторство своїх статей не дозволялося, та це його не зупиняло. Особливо високо піднісся авторитет Куліша після опублікування етнографічних матеріалів у "Записках о Южной Руси", "Записок о жизни Гоголя" і роману "Чорна рада". А вироблення ним основ фонетичного правопису, видання у власній редакції українських проповідей В. Гречулевича і народних оповідань Марка Вовчка? Хто-хто, а Пантелеймон Куліш усвідомлював, що для пропаганди своїх ідей, а головне — поширення знань — від етнографічних, історичних праць до літературно-критичних розвідок, — необхідна трибуна, потрібний журнал. Спочатку цензура відмовляє йому, і він видає альманах "Хата". Згодом бере

участь в організації журналу "Основа", в якому працює самовіддано, передусім як літературний редактор, автор численних праць, переважно історико-популяризаторських, етнографічних, літературно-критичних і публіцистичних. Особливо послідовно проводить він лінію на утвердження в свідомості сучасників історичної необхідності формування української національної літератури і української мови як мови літературної, наукової, без якої професійна освіта на Україні немислима, неможлива. Дехто й до сьогодні ще намагається витлумачувати Кулішеву пропозицію: замість встановлення пам'ятника Шевченкові заснувати безплатну хліборобсько-ремісничу школу — як вияв заздрості до генія Шевченка. Тим часом П. Куліш вважав не без підстав, що професійна освіта на Україні — необхідна основа формування національної науково-технічної інтелігенції на засадах української культури і в орієнтації на культурні набутки інших народів — передусім російського. Саме з метою підвищення загального освітнього рівня населення він видає широко популярні "метелики" — дешеві книжечки серії "Сільська бібліотека" (1860 — 1862). Саме бажанням дійти до найширших мас українським словом зумовлена його багаторічна праця над перекладом "Біблії", творів світової літератури.

Пантелеймон Куліш був драматично суперечливою особистістю. Його мінливі політичні орієнтації обурювали громадськість, передусім тих, хто намагався наслідувати його велике культурницьке подвижництво. Звідси різка критика в пресі його поглядів, гнівні листи до нього, що страшенно вражало Куліша і змушувало пояснювати свої вчинки, виправдовуватися...

Ні, ідеологом українського буржуазного націоналізму Пантелеймон Куліш не був. Колись комусь прийшло в голову витлумачити Кулішеву концепцію розвитку української літератури як розвитку "відрубного", незалежного від російської літератури, і це спричинилося до соціологічно-вульгарних узагальнень щодо усієї творчості Куліша як творчості антидемократичної, навіть реакційної. Було б наївним стверджувати, що П. Куліш не усвідомлював своїх помилок, не розумів загрозової для його авторитету пірви компромісів. Але горда, самолюбива натура не мирилася з необхідністю визнання своїх хибних вчинків, і він намагався завжди або їх виправдати якоюсь "вищою доцільністю", або замовчати, заховати в собі, пережити. Так, у листах із Варшави до друга, сліпого кобзаря Остапа Вересая, він виправдовує свій ганебний союз із царським урядом, який жорстоко придушив польське повстання і почав активно вводити нові порядки в Польщі, тим, що здійснює акт великої історичної справедливості — "діждали козацькі діти панувати над ляхами", "ми взяли над ляхами гору і в руських землях і в лядській землі". Більше того, Куліш вважає, що впроваджує в Польщі соціальну рівність: "Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон". Отже, не мають під собою підстав запевнення письменника, що політика — не його діло, що великій культурно-просвітницькій роботі заважають "порожні балачки про майбутню окремішність України", адже українців у Росії слід розглядати як націю не в

політичному розумінні, а "в розумінні етнографічному" ("Мы составляем нацию в смысле этнографическом, но вовсе не в политическом"). На думку Куліша, подібні балачки лише дратували царську адміністрацію і, не змінюючи реального становища, зумовлювали всілякі перешкоди та репресії. Куліш був, таким чином, одним із провідників політики царської Росії в Польщі і, мабуть, зробив з діяльності на цій ниві якісь певні уроки для себе, якісь висновки з поразки польського повстання, зокрема, він утвердився на думці, що це повстання лише зробило ще жорстокішою політику Росії проти Польщі й позбавило її елементарних прав і свобод. Тому і волів Куліш не дратувати царську адміністрацію, навпаки, шукати компромісні варіанти, аби лише не втрачати можливостей для культурно-громадської діяльності.

Я не поет і не історик — ні!

Я піонер з сокирою важкою...

Зрештою, такі думки для Куліша не були випадковими, і з'явилися вони не з усвідомлення скромних своїх поетичних і наукових шукань. Просто він не без серйозних підстав стверджував, що основу його життєдіяльності визначила діяльність культурологічна. Зеров називав його "піонером культури на Україні", високо оцінював значну частину його поетичної спадщини. І брав за вихідне положення для розгляду його поезій вислів М. Грушевського про те, що Куліш не є істориком, але є поетом. Видатний історик не міг змиритися з таким емоційно-публіцистичним витлумаченням багатьох історичних явищ і процесів, яким легко оперував Куліш, впевнений, що польське історіографічне висвітлення української минувщини може бути визначальним. Та й перші поетичні спроби Куліша зосереджувалися навколо поетичної, за Гомеровим взірцем, ілюстрації історії України шляхом витворення поеми-епопеї, яка складалася з імітованих народних дум ("Україна").

Не слід робити з П. Куліша революційного демократа — він ним не був, хоча й не можна його відривати від революційно-демократичних процесів у Росії. Візьмімо до уваги хоча б такі факти. Революційно-демократичний сатиричний журнал "Искра", який редагували В. Курочкін і М. Степанов, виходив у світ з власної Кулішевої друкарні. На його сторінках не раз виступав і сам Куліш. Повсякчас відчуваючи фінансову скруту, він увесь прибуток від збірки "Дзвін" (1893) передав на підготовку до друку прогресивних видань "Народ" і "Хлібороб". До речі, цю свою останню збірку оригінальних поезій видрукував у Женеві — не побоювся гніву царської адміністрації, як і не боявся листуватися з таким офіційно визнаним ворогом самодержавства, як емігрант М. Драгоманов. П. Куліш знав, що ініціатор створення русько-української радикальної партії, яку очолили І. Франко і М. Павлик, безкомпромісний борець проти жандарма революційної Європи — царського самодержавства — Драгоманов стверджував, що в таких державах, якою була царська імперія, "найскромніші права можуть бути здобуті лише через падіння самодержавства, а це падіння ніде без гromу не обходилося". Однак сказане не означає, що погляди Драгоманова Куліш поділяв, хоча з ним в останні роки і листувався, і замірявся про нього написати. Так, у епістолярній спадщині останнього за 1893 рік читаємо про те, що Куліш щиро дякував

Драгоманову за його "Чудацькі думки..." і називав їх "політично спасенними".

Тим часом у своїй праці "Чудацькі думки про українську національну справу" (1891) вчений наголошував: "Коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити людський поступ, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго". Наведене висловлювання свідчить про необхідність ґрунтовного вивчення творчої спадщини і М. Драгоманова, і П. Куліша та поновлення історичної правди щодо поглядів цих діячів й значення їх духовної й наукової думки в розвитку демократичного руху не лише на Україні, а в усьому слов'янському світі.

З огляду на сучасну громадсько-політичну думку ми знаходимо в їхніх творах чимало суголосного з нашим світорозумінням. Не можна відкидати того факту, що вони шанували культуру російського народу, світову культуру, дбали про розвиток національної літератури і культури, а державне майбутнє України теоретично обґрунтовували, скажемо за сучасною термінологією, на принципах федералізму.

Ми звикли до категоричності суджень, а головне — до однозначних присудів, нам миліша одноплочинність, а суперечливість нас лякає і обурює. Пантелеймон Куліш — суперечлива постать в історії української літератури і культури, але його помилки аж ніяк не повинні перекреслювати його достоїнства, усе позитивне в його творчості.

Слід, звісно, визнати, що Куліш часто був світоглядно безпринципним у виборі періодичних видань для друкування своїх творів. Від демократичного "Современника" до офіційного "Вестника Юго-Западной России" сягає амплітуда його орієнтацій. Але наше справедливе неприйняття хоча б і пізнішої оцінки Кулішем Шевченка не повинне затінювати всього того, що зробив автор виданої в 1857 році в Петербурзі "Граматики" для популяризації творчості автора "Давидових псалмів". Саме Куліш порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця і вмістив у "Граматиці" частину "Давидових псалмів", опублікував поему "Наймичка" в "Записках о Южной Руси", а в альманасі "Хата" — десять поезій Шевченка. Пам'ятаймо його високу оцінку Шевченкової музи у славетному "Слові над гробом Шевченка", у якому він наголосив на загальнослов'янському значенні творчості поета і так запрягався над його домовиною: "Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли, — у нас нема

Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголити: то лучче ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речі говорять людям вівіки і віки

чисту, немішану правду".

Не вистачило в Куліша снаги простувати слідом Шевченка — хаотичні політичні орієнтації, гординя, надмірне честолюбство, а то й заздрість до неосягненної таїни Шевченкового генія, який, за його ж словами, "в "Катерині"... піднявся до Пушкіна як художник, а 1846 року — і до Міцкевича як поет всеслов'янський", не дали йому можливості ні дотриматися заповіту "безтрепетно святую правду глаголити", ні промовчати — щоб не тривожити пам'яті того, кого він спочатку прославляв як народного поета, а потім різко осуджував за радикальні революційні погляди, за "гайдамацтво". Як писав Іван Франко, не було в Куліша "тільки одного — Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття".

Проте була в нього колосальна творча енергія, якась фанатична затятість у праці, і цей копіткий щоденний подвижницький труд на ниві української культури Куліш цінував в інших, всіляко стимулюючи тих, хто доблесно, збираючи колосок до колосочка, збагачував скарбівню рідного народу. А таких, на жаль, було мало. І чим ближче тулилась до трудівничих рук старість, тим частіше замислювався він над тим, хто підніме зронене його перо і продовжить його діла, "вагітні великими наслідками".

Великих надій на українську інтелігенцію Куліш не покладав. Ще в січні 1862 року у листі до Ганни фон Рентель він писав: "Кращого від українців в ідеї нема нічого, але в дійсності я не відчуваю до представників українізму особливої пошани. Небагато в нас людей гідних, решта — дурноляпи, можливо, більш шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї".

Більше було балакунів, ревнителів української справи на словах, а не на ділі, ніж тих, хто ладен був покласти на свої плечі цю примусову від усвідомленого обов'язку справу. Ось чому П. Куліш, шукаючи молоді, здорові сили, звертав свій погляд на Галичину, де побачив активний духовний розвій. Він друкується у львівських журналах, листується з діячами культури, часто буває у Львові, живе там, бере участь в організації журналу "Правда", намагається примирити українську і польську інтелігенцію в ім'я культурно-освітнього і громадського співробітництва. Та цей, як називав його І. Франко, "духовний керманіч "Правди", не зміг своєю "Крашанкою русинам і полякам..." втихомирити пристрасті та ідейні суперечності львівської інтелігенції, бо там пам'яталася його чиновницька місія у Варшаві, та й духовна атмосфера в Галичині була суперечливою.

Не викликала жодного ентузіазму й ідея відмежувати Україну від Польщі культурологічно — шляхом прокладення своєрідної духовної борозни у формі російської мови і культури між Польщею і Україною. Ця "глибока борозна" мала пролягти через душі і почуття українців на Холмщині, яких реформатор Куліш замірявся зрусифікувати.

А скільки часу і сил забрала в нього праця над "Историей воссоединения Руси"? Працював Куліш над нею тяжко, у великій надії переконати самодержавну гординю високопоставлених чиновників у тому, що, мовляв, єдиний порятунок для українського народу, який начебто руйнував століттями вибудовувану поляками культуру і здобув,

врешті-решт, історичний смисл свого буття і перспективу культурного будівництва в ідеї російського централізму, полягає в вірнопідданому сповідуванні високої державницької святині — Єдиної Русі. Ця праця, в якій так непоштиво він висловився і про Шевченкову музу, остаточно відвернула його від української громади, — як Східної України, так і Галичини. Але як він цього розриву не бажав! Ще в 1861 році на сторінках "Основи" Куліш пояснював складність сприйняття його "Історії України од найдавніших часів", яку він пропонував тоді читачеві: "Піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли в себе по книжках виображати? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і колючим бодяком серед нашого дикого степу".

Куліш свідомо деідеалізував козащину, він започаткував критичний погляд на історичне минуле України і, зрозуміло, цим замахнувся на стереотипні уявлення, які побутували серед тогочасної громади. Йому належить науковий пріоритет в опублікуванні багатьох писемних пам'яток української історії, зокрема, "Літопису Самовидця" та інших козацьких літописів. Саме він багато попрацював над виданням "Актів, относящихся къ истории Южной и Западной России", а також порушив перед Археографічною комісією клопотання видати "Літопис Лукомського" і збірник актів періоду, який передував повстанню Хмельницького.

Що й казати, П. Куліш був одним із перших, хто доходив до першоджерел, хто відходив від ідеалізованих стереотипів сприйняття історичного минулого, хоча й сам, як відзначалося, не раз потрапляв у полон історичних схем і домінантних в польській історіографії концепцій. На жаль, об'єктивної, науково аргументованої оцінки радянськими істориками його наукових і науково-популярних праць у нас на сьогодні нема. Надто однозначно, категорично негативно (і то однією-двома фразами) оцінюються "Повість об украинском народе" (опублікована в 1846 році на сторінках журналу "Звездочка"), "Повість о Южной Руси" ("Народное чтение", 1859 — 1860), "Історія України од найдавніших часів", написана по-українськи, щоб довести правомірність викладання історичної науки рідною мовою. На увагу заслуговують наукова праця "Перший період козацтва до ворогування з ляхами" ("Правда", 1868), покладена в основу "Истории воссоединения Руси", тритомне видання "Отпадение Малороссии от Польши", в якому, до речі, Куліш і виніс однозначно категоричний присуд козацтву, піддав критиці діяльність Б. Хмельницького, вдався до полемічних випадів на адресу М. Драгоманова, і, як уже зазначалось, гострої оцінки музи Шевченка (хоча П. Куліш з часом і розкаювався в деяких своїх гріхах, зокрема, в бажанні догодити самодержавству в образливій для пам'яті Кобзаря формі суб'єктивних суджень, які він згодом назвав "плодом болезненной раздражительности"), проте це була чи не перша серйозна спроба розглянути історичне минуле України з позицій наукової об'єктивності, передусім з урахуванням соціально-економічних, релігійних факторів тощо.

Свого часу Віктор Петров так охарактеризував митця: "Куліш завжди був резонер, а тому іноді й прихильник педантичної абстрактності, він був те, що звуть — ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез". Але ця оцінка надто категорична. Маргінальність Кулішевої особистості зумовлена тогочасною дійсністю, яка й спонукала його піднятися над цим суперечливим світом класових пристрастей, політичних орієнтацій, культурологічних спрямувань і прагнути загальнолюдських духовних цінностей. Тому так прихильно ставився він до досвіду світової літератури і культури, нерідко переносячи на український ґрунт принципи сюжетної побудови "Одісеї" Гомера (романтична ідилія "Орися"), роману В. Скотта "Уеверлі, або Шістдесят років тому" (історичний роман "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад"). Особливо виразно поетика історичного роману В. Скотта проглядається в соціально-історичному романі "Чорна рада". У цій "Хроніці 1663 року" П. Куліш відтворив відомі історичні події ("чорну раду"), які відбулися в Ніжині в 1663 році. Реальні герої і герої вигадані діють тут згідно з принципами романтизованої історичної легенди, де любовні пригоди переплітаються з описами суворих сторінок національної історії.

Визначальним сюжетним "полігоном" для характерологічного увиразнення героїв є дорога, в яку вирушає священник Шрам із сином Петром, прямуючи з Правобережної України на Лівобережну до гетьмана Сомка. На цій дорозі стрічаються їм люди різні за соціальним походженням і політичними поглядами, а молодого Шраменка чекають і щасливі пригоди. Кожен образ "Чорної ради" — від реальних: гетьмана Сомка, кошового Запорозької Січі Брюховецького, ніжинського полковника Васюти — до придуманих: кобзаря, курінного отамана Кирила Тура, старого запорожця Пугача, Петра та Лесі, несе з волі автора відповідне ідейно-концептуальне навантаження.

Куліш так увиразнив характери і так їх художньо типізував, що кожен із них репрезентує певну ідеологічну верству на Україні після визвольної війни і возз'єднання з Росією. Кого тут тільки нема! Поміщики і селяни, запорожці і городові козаки, козацька старшина і українська шляхта, кобзарі і міщани... Яких тільки політичних орієнтацій не дотримуються вони! Гетьман Сомко і колишній паволоцький полковник Шрам виступають за союз з Росією, за централізовану феодальну державу, старий запорожець Пугач — за демократичну козацьку республіку, ідеалом якої є для нього соціально справедлива Запорозька Січ... Змальовує Куліш і свій ідеал заможного хуторянського життя (поміщика Череваня), ідею абсолютної свободи, романтичного злету вільної людини на крилах сердечного захоплення і безоглядної готовності до самопожертви, втіленої в образі курінного отамана Кирила Тура. Натхненно прозвучали тут могутні акорди музи творця "Тараса Бульби", мотиви з народних переказів і легенд про козаків-характерників. Відтворена у романі широка, вільна стихія соціальних пристрастей кидає по грізних хвилях політичних амбіцій і міжусобиць корабель української державності, за кермо якого хапається і кошовий Запорозької Січі Брюховецький, і зорієнтований на польсько-шляхетську підтримку Тетеря, і дещо ідеалізований Кулішем гетьман Сомко.

У цьому катаклізмі соціальних суперечностей важко знайти тверду основу для національного замирення, взаєморозуміння та згоди. Найбільшу загрозу розбудові української державності Куліш вбачав усе ж таки не в стихії запорозької вольниці, не з боку народних низів, а у національній шляхетсько-старшинській верхівці, ненаситній жадобі старшинування, яка роз'їдала іржею ворожнечі козацьку верхівку. Тому так наполегливо утверджував він ідею моральної чистоти, неоскверненої гріхом душі, благородного сумління у тому зганьбленому марнославними пориваннями до влади світі, далекому від гармонії, закликав шукати "правду-істину" в своїй душі, очищати її, як учив Сковорода, від земних гріхів і пориватися до абсолютної істини, до блаженства і внутрішнього спокою.

"Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і, особливе, спасибі тобі за "Чорну раду", — писав у листі від 5 грудня 1857р. Шевченко. — Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував "Чорну раду" по-нашому. Я її прочитав і в "Руській бесіді", і там вона добра, але по-нашому лучче".

Багато що ріднило Куліша і Шевченка. Передусім — вболівання за долю рідного народу, в ім'я соціального і національного визволення якого так натхненно трудилися ці подвижники духу, з тією тільки різницею, що революційний демократ Шевченко обстоював ідею бунтарства, неминучої розплати за знущення над простолюдом, ідею революції, посилаючи прокльони на голови злотворящим, а трудящим людям, dobroзичущим рукам на їх обкраденій землі бажаючи любові, злагоди, сердечного раю, а Куліш застерігав від кровопролиття, нагадуючи про Велику Руїну, яка відкинула Україну назад у культурному і державному становленні. Не випадково поемою "Великі проводи" її автор внутрішньо полемізує з Шевченковими "Гайдамаками", вважаючи, що загальнолюдські гуманістичні цінності повинні вивершуватися над національними та класовими амбіціями, що добро має торжествувати над злом, а милосердя над жорстокістю.

У Куліша, як і в Шевченка, чи не кожен вчинок героїв "заземлений" на соціальне тло; його також тривожить недосконалість суспільства, причина якої — в соціальній несправедливості. Саме тому моральні переживання героїв, їхня етична свідомість закорінені в глибини соціальної несправедливості, яка продукує конформізм, вирощує нові форми пристосування, морально-психологічної деформації особистості, нівелює почуття національної гордості, честі й гідності людини. Але Куліш вважав, що "кривавим манівцем до щастя не дійти", а треба "на культурну путь Владимирську" вертатися, вірив:

Схаменуться, стрепенуться

Стуманілі люде:

Рідне слово, рідний розум, —

Рідна й правда буде.

Без напасти завоює

Городи і села

І над людьми зацарює
Пристапна й весела.
("Рідне слово")

Просвітительські і християнські ідеали рівності, справедливості, братерства, ідеали всеслов'янської рівноправної єдності, які сповідував Пантелеймон Куліш, не були чужими й Тарасові Шевченкові. Не випадково після гнівних інвектив і глузливих насмішок із земляків своїх в Україні і не на Україні Шевченко своє послання "І мертвим, і живим, і ненарожденним..." завершує закликом брататися. Ідея братолюбства, яка виростає на ґрунті попереднього безкомпромісного осудження гріхів своїх і чужих, тверезого очищення національної совісті над розритими могилами своїх предків, чесного перечитання, не оминаючи "ані титли, ніже тії коми", історії свого народу, безжального осудження злочинів і помилок чванливих його проводирів, вивершує той моральний храм, який вибудовував Шевченко у своєму прагненні до соціальної гармонії:

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Тарас Шевченко, як і Куліш, лякає тих, хто ненавидить свого убогого брата, хто дере шкуру "з братів незрячих, гречкосіїв", всенародним революційним апокаліпсисом, жахає божим судом і земною карою розкутого люду.

У липневому листі 1857 року до сестер Милорадович Куліш полемізує від свого імені та імені Шевченка з українським панством, яке обурюється їхніми пророцтвами про страшний народний суд і кров, що сторіками потече в Чорне море: "...мале б се було діло, коли б його можна малими жертвами іскупити... Будуть мученики, будуть великі жертви, а правда все-таки останеться правдою".

Куліш осуджував насильство, руйнівну силу повсталого люду, жахаючи майбутньою розплатою за жорстокість тих, хто кров людську замірився розливати:

Підійметесь, розіллете
Кривавії ріки
А прийде час, провалитесь
В страшну тьму навіки
("Великі проводи")

Письменника передусім лякала анархічна розлютованість віками гнобленої черні, яка у своїй кривавій помсті за наругу й насильство може змести з лиця землі не лише храми культури, духовні святині, але й заповіти загальнолюдської моралі. У "Думі пересторозі, вельми на потомні часи потрібній" Куліш розгорнув повчальну візію-пересторогу для майбутніх поколінь. Виростає ця жахна антиутопія на матеріалі історії поневолення Римом Іудеї. Поет пророко свідчить про те, що з цих безумних повстанців, які зруйнують ненависну їм цивілізацію, виростуть нові тирані, які заживуть у золотих палатах і гнобитимуть із такою ж лютістю братів своїх, а за подвиги в нагороду "демон тьми" дасть їм "руйновище пусте да голоднечу й мір, Юдоль отчаяння, німої смерті пир".

Отсе ж вони й живуть, — вони, чи все одно,
Унуки їх у тих цяцькованих палатах,
І байдуже їм, що засліплене вікно
Не сяє сяєвом в низьких мужичих хатах.
Таке ж і в вас самих постане в нас багно,
Як будете ходять у здертих з панства шатах...

Застерігаючи свій народ від повторення Великої Руїни, Куліш покладав вину за неї не лише на гетьманів, що були при владі в 1663 — 1687 роках — І. Брюховецького, М. Многогрішного, І. Самойловича, П. Тетерю, Д. Дорошенка, а згодом й на Б. Хмельницького, С. Наливайка, І. Мазепу, на Коліївщину і взагалі на всіх, хто замірявся мечем, а не розумом, талантом, словом добувати свободу і незалежність українському народові. Застерігав він і своїх літературних опонентів, критиків від повсякчасних нападів на нього, особливо за знеславлення козацтва. Це з великою майстерністю і дотепністю він здійснив в поемі "Куліш у пеклі", уявний автор якої Панько Небреха розповідає про пригоди "гарячого Куліша" в пеклі, куди й запроторили цього "мученика за правду":

І за письменницьку роботу,
Що завдавала всім турботу,
До пекла мовчки почвалав

Творчо наслідуючи Гомера, Вергілія, Котляревського, своєю оригінальною містифікацією, він зробив спробу посперечатися з тими, хто так настирливо дорікав йому за "розгрібання" святих могил національної історії, за розвінчання начебто ідеального минулого свого народу.

Полемічний запал Куліша яскраво спалахнув у примітках до поеми "Куліш у пеклі". Та не лише там. Скільки ним написано поетичних філіппік супроти своїх опонентів на захист і виправдання "Истории воссоединения Руси", "Хуторної поезії", "Крашанки...", супроти осміяння його панегіриків "подвижникові свободи" Петру I і "наукилюбомудрій жриці" Катерині II, "туркофільських" настроїв, ідеї про Давню Русь як прабатьківщину єдиної України...

Що ж, Куліш і за життя не претендував на однозначно позитивну оцінку своєї багатогранної літературної і наукової діяльності. Та коли він обстоював якусь ідею, то захищав її до кінця, не шкодуючи ні сил, ні полемічної пристрасті. Головне ж полягає у тому, що визначальним стимулом власної подвижницької праці письменник завжди вважав збереження національних традицій, розвиток української мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації. Він осуджував національне безпам'ятство і панегіричне уславлення свого історичного минулого, висміював недолугість української шляхти, виступав проти соціального і національного гноблення, закликав до морального самовдосконалення і духовного очищення. Не був Панько Куліш революційним демократом, як уже зазначалося, навпаки, частіше закликав пана й мужика під знамена просвітительських і християнських ідеалів братолюбства,

вимірюючи той час, коли пан із мужиком навіки побратається: "Один без одного — леміш без чересла". Його приваблювала філософсько-етична програма просвітництва, яку сповідував улюблений Григорій Сковорода (поема "Грицько Сковорода"), гуманістичні принципи раннього християнства, ідеї гармонійного розвитку людини і природи на основі закону, сформульованого Спінозою, про інтелектуальну любов до Бога і всього сущого (поема "Маруся Богуславка"). Куліш повсякчасно виплутувався із суперечливого клубка національних, соціальних, релігійних проблем, намагаючись виробити і утвердити ясну ідеологічну програму для українства, насамперед — принципи рівноправного возз'єднання України з Росією ("Драмована трилогія" — "Байда, князь Вишневецький", "Петро Сагайдачний", "Цар Наливай"). Він обстоював дружбу і рівність усіх слов'янських народів, торжество ідеалів чистої любові, справедливості, культури, просвітництва, науки, виступав проти шовіністичної політики самодержавної Росії з її ідеями панславізму.

Ще у передмові до упорядкованого ним альманаху "Хата" (1860) під назвою "Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність" Куліш високо оцінив роль і значення російської літератури ("Нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки, нарівні з Байроном, Шіллером і Міцкевичем") і водночас обґрунтовував необхідність вироблення шляхів становлення нової української літератури — літератури оригінальної, національно самобутньої, гідної свого місця серед літератур інших народів. "Українська словесність — діло велике — се нове слово між народами, котре на те й явилось, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути", — узагальнить він, не підозрюючи, що згодом вульгарні поборники дружби та інтернаціоналізму витлумачать ці слова як "концепцію" "відрубності" української літератури від інших літератур, передусім від літератури російської.

Ця "концепція" набула особливого розголосу наприкінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст., коли виникла історична необхідність осмислення шляхів розвитку нової — вже радянської — української літератури. Тоді політикуючі літературознавці і критики "розвінчують" Миколу Хвильового за його орієнтацію на "психологічну Європу" і заодно помітять Пантелеймона Куліша чорним тавром — "український буржуазний націоналіст", бо ж Микола Хвильовий наважився сказати про автора "Чорної ради" таке: "Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента".

У боротьбі з літературним провінціалізмом, хуторянством, сліпим наслідуванням традицій у формах та стилях Хвильовий скористався тоді ще досить високим авторитетом перекладача Шекспіра, Гете, Байрона та інших класиків світової літератури, культурного просвітителя, який закликав: "дбаймо про свою будуччину, знаймо добре, що ми в себе вдома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не підійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить так, як ми самі". Та й це не вберегло від замовчування ні самого Хвильового, ні Куліша як блискучого

знавця і поцінувача російської літератури.

Наближалася старість, щедро даровані долею роки гнули до землі, все частіше самотність оскаржувала доцільність такого виснажливого вимуровування високих стін національного храму культури. Але муза не полишала поета. Навпаки, в останні роки вона облагородила поетичні рядки яскравим спалахом сердечних почуттів до вірної подруги Олександри Михайлівни, яка усе життя долала з ним важку дорогу і політичної недовіри, і повсякчасних сімейних розладів з вини "гарячого Куліша", і критичних нападок на сварливого, усамітненого чоловіка:

Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотні літ.
Ми бачили багацько див з тобою,
Ми бачили і взнали добре світ,
Боролись ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипався наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Та в старощах ще краще полюбились.
("Чолом доземним моїй же таки Знаній")

І навіть пожежа не зруйнувала тиху хутірську ідилію. У 1885 році згорів хутір Мотронівка. Згоріло багато рукописів, зокрема кілька поем і переклад Біблії. Але Куліш мужньо піднімається з-під цієї брили нещастя і на основі уцілілих уривків укладає збірку "Хуторні недогарки", куди ввійшли незавершені поеми "Уляна-ключниця", "Сторчак і Сторчачиха", "Адам і Єва", "Нагай".

У листі до свого давнього широкого друга С. Носа П. Куліш писав у 1890 році з Ганниної Пустині: "Хто стільки напише і пише по своїй духовній спроможності, тому байдуже про кінець життя його, аби тихо заснути, возложивши примусову тяготу життя на новіші, молодші плечі. Нехай ще добрі люде понесуть сокровище нашого серця і розуму, переступаючи через каміння й колоддя недорозуму людського, дбаючи про те, щоб те сокровище хоч не втервалось, коли не побільшало. Не питає в нас доля, чи хочемо жити, бо мусимо. Се спільна праця всього живого, праця з примусу".

Цим духовним примусом, внутрішнім стимулом була для Пантелеймона Куліша потреба саможертвовно працювати в ім'я розбудови рідної мови та культури. Він був, за словами Івана Франка, "знатним на свій час організатором духовної праці", і саме за це розбуркання ним української суспільності "на всіх кінцях до нового, суспільного, духовного і національного життя" "в історії нашого духовного розвитку займе він назавсідги дуже високе місце". Ці виважені на терезах розсудливої оцінки помилок і успіхів Куліша слова великого Каменяря виявилися пророчими.

Жулинський М. Г.

Із книги "Із забуття — в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)".

(Київ: Дніпро, 1990. — С. 43—66).